

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ УЧНІВ
ФАХОВИХ ПЕРЕДВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІД ЧАС ВІЙНИMODERN ASPECTS OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF STUDENTS
OF PROFESSIONAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS DURING THE WAR

Відкрита російська агресія проти України, що вилася в повномасштабну війну з 24 лютого 2022 р., дестабілізувала багато аспектів суспільного життя. Найбільш уразливою виявилася освіта України, яка на той час ще не встигла повністю стабілізуватися після випробувань глобальної пандемії COVID-19. За оперативною інформацією МОН України, багато закладів освіти було зруйновано, пошкоджено та разграбовано: на початок 2024 року було зруйновано щент 10 закладів фахової передвищої освіти (далі – ЗФПО) та 4 заклади вищої освіти (далі ЗВО). Система освіти в Україні змушена була в найкоротший час адаптуватися до нових умов існування під звуки сирен, постійні тривоги, обмеження, загрози життю. Але попри всі виклики і ситуації, освіта України не припинила надавати освітні послуги здобувачам освіти і гарантувати при цьому безпеку, надійність та доступність навчання в найскладніших умовах. В ці складні часи особлива увага приділяється налагодженню планомірної роботи ЗФПО, адже разом з перемогою у повсюдні часи дуже знадобляться кваліфіковані робітники різних спеціалізацій для відбудови країни. Саме тому Міністерство освіти та науки для адаптації роботи закладів освіти підготувало низку наказів й роз'яснювальних листів [1; 2; 3].

– наказ «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану» від 07.03.2022 № 23582;

– наказ «Про проведення атестації випускників закладів фахової передвищої, вищої освіти» від 21.03.2022 № 26583;

– лист «Про функціонування галузі освіти в умовах воєнного стану» від 01.03.2022 № 1/3315-2285.

У таких умовах отримання якісних знань залежить виключно від усвідомлення учнями важливості здобуття освіти та організації їх самостійного навчання. У даній статті проаналізовані актуальні причини втрати зацікавленості учнів у навчанні та, як наслідок, зниження ефективності їх самостійної роботи. Перехід на онлайн навчання негативно вплинув на якість знань та можливості здобувачів освіти до концентрації, через обмеженість комунікації, відсутність контролю з боку викладачів та знижені вимоги до отримання задовільних балів та заліків. Із початком повномасштабного вторгнення спостерігається додаткова втрата мотивації з боку студентів, наявність синдрому «відкладеного життя» через постійні загрози обстрілів та невизначеність майбутнього. Як наслідок, у здобувачів освіти усіх рівнів спостерігаються освітні втрати, що накопичуються із року в рік. Це надає додаткове навантаження на викладачів та самостійну роботу студентів.

У роботі також запропоновано заходи, що можуть здійснюватися з боку н закладу освіти з метою зацікавлення учнів у навчанні та зниження рівня стресу, спричиненого діджиталізацією освітнього процесу та

веденням військових дій. Окрема увага приділена діям викладача, що спонукають студентів до самонавчання, ефективним для даної ситуації методам та концепціям навчання, сучасним викликам до освіти. Важливим для організації роботи студентської молоді сьогодні є забезпечення комунікації викладач-здобувач освіти, із використанням ІКТ, та персоналізований підхід до кожного учня, розуміння зовнішніх обставин. **Ключові слова:** виклики сьогодення, професійне навчання, самостійна робота учнів, освітні втрати, мотивація студентів, сучасні засоби навчання, дистанційне навчання, професійна освіта.

Russia's open aggression against Ukraine, which escalated into a full-scale war on 24 February 2022, has destabilised many aspects of public life. The most vulnerable was Ukraine's education system, which had not yet fully stabilised after the challenges of the global COVID-19 pandemic. According to the Ministry of Education and Science of Ukraine, many educational institutions were destroyed, damaged and looted: by the beginning of 2024, 10 institutions of professional higher education (hereinafter referred to as "PHE") and 4 institutions of higher education (hereinafter referred to as "HEIs") had been completely destroyed. The education system in Ukraine was forced to adapt to the new conditions of existence in the shortest possible time, amidst the sound of sirens, constant anxiety, restrictions, and threats to life. But despite all the challenges and situations, the Ukrainian education system has not stopped providing educational services to students and guaranteeing the safety, reliability and accessibility of education in the most difficult conditions. In these difficult times, special attention is being paid to establishing the systematic operation of vocational schools, because along with the victory in the post-war period, skilled workers of various specialisations will be very much needed to rebuild the country. That is why the Ministry of Education and Science has prepared a number of orders and explanatory letters to adapt the work of these educational institutions [1; 2; 3].

– Order "On Some Issues of Organising the Work of Professional Higher Education Institutions for the Period of Martial Law" of 07.03.2022 No. 23582;

– Order "On Certification of Graduates of Professional Pre-Higher and Higher Education Institutions" of 21.03.2022 No. 26583;

– Letter "On the functioning of the education sector under martial law" dated 01.03.2022 No. 1/3315-2285.

In such conditions, obtaining quality knowledge depends solely on students' awareness of the importance of education and the organization of their independent learning. This article analyzes the current reasons for the loss of students' interest in learning and, as a result, the decrease in the effectiveness of their independent work. The transition to online learning has had a negative impact on the knowledge quality and students' ability to concentrate, due to limited communication, lack of teacher supervision,

УДК 377

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/70.1.3>

Бахтіярова Х.,

канд. пед. наук, доцент,
професор кафедри філософії
та педагогіки
Національного транспортного
університету

Довбиш Ю.В.,

магістр з маркетингу
Закладу вищої освіти «Київський
гуманітарний інститут»

Довбиш І.О.,

студентка III курсу приладобудівного
факультету
Національного технічного університету
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Довбиш О.С.,

магістр з менеджменту організацій
Національного транспортного
університету

and lower requirements for obtaining satisfactory grades and credits. Since the beginning of the full-scale invasion, there has been an additional loss of motivation on the part of students, the presence of a "life delayed" syndrome due to the constant threat of shelling and uncertainty about the future. As a result, students at all levels of education are experiencing educational losses that accumulate year after year. This puts an additional burden on teachers and students' independent work.

The paper also proposes measures that can be taken by educational institutions to interest students in learning and reduce the level of stress

caused by the digitalization of the educational process and the conduct of hostilities. Particular attention is paid to the actions of the teacher that encourage students to self-study, effective teaching methods and concepts for this situation, and modern challenges for educators. It is important for the organization of students' work today to ensure teacher-student communication, using ICT, and a personalized approach to each student, understanding of external circumstances.

Key words: *independent work, independent work of vocational students, student motivation, modern teaching tools, distance learning, vocational education.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.

Швидкість розвитку суспільства сьогодні вимагає пристосування системи освіти до надання актуальних освітніх послуг. З кожним роком збільшується обсяг знань та компетентностей, якими має володіти сучасна, конкурентоспроможна на ринку праці, людина. Як наслідок, збільшується академічне навантаження на здобувачів освіти навчальних закладів усіх рівнів, що зумовлює необхідність самостійного опрацювання учнями певної частини навчального матеріалу.

Самостійна робота здобувачів освіти є невід'ємною частиною процесу отримання якісних знань та набуття навичок протягом навчання. Саме завдяки самостійній роботі учні закладів фахової передвищої освіти (ЗФПО) можуть ознайомитися з викликами та спробувати вирішити проблеми, що потенційно виникатимуть на майбутньому робочому місці.

Сьогодні спостерігається спад зацікавленості учнів у навчанні, що відповідно спричиняє зменшення кількості реального часу, приділеного на самостійне вивчення матеріалів та продуктивності учнів при індивідуальній роботі. Чинниками, що вплинули на ставлення до навчання та самостійної роботи в Україні є:

- пандемія COVID-19 і, як наслідок, тимчасовий перехід на повністю дистанційне навчання;
- широкомасштабне вторгнення російської федерації в Україну, що змусило частину учнів покинути попереднє місце проживання;
- доступність до використання моделей штучного інтелекту для пошуку інформації, генерування текстів, презентацій, тощо;
- розвиток інформаційно-комунікаційних технологій;
- зміна освітньої системи України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Неабиякий розвиток технологій та зміна соціального життя людей, що відбувається з кінця ХХ ст, вимагають пристосування освітньої системи і необхідності володіння певними навичками для повсякдення та конкурентоспроможності на ринку праці. Про це, зокрема, свідчить зміна у 2018 році створених у 2006 Рекомендацій Європейського

Парламенту та Ради Європейського Союзу щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя. Однією з основних ідей Рамкової програми ЄС щодо оновлених ключових компетентностей є навчальна компетентність, що передбачає здатність навчатися та працювати і спільно, і автономно, організувати та наполегливо здійснювати навчання, оцінювати прогрес і результати навчання, створювати умови для практичного застосування отриманих знань, навичок та умінь в подальшій професійній діяльності. Дані рекомендації в Україні впроваджені у Державному стандарті [4, с. 121-122]. Не зважаючи на те, що попередні зміни рекомендацій відбулися лише 6 років тому, ведуться дискусії щодо необхідності їх оновлення, через суспільні зміни після пандемії COVID-19 та нові військові конфлікти, у тому числі, повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України.

Навчання протягом життя, ідея якого викладена у вищезазначених рекомендаціях, вимагає навчальної компетентності, а саме, вміння людей самостійно здобувати знання. І. А. Шумейко, О. В. Лігоненко, та І. О. Чорна дана навичку визначають як «здатність: без якої-небудь допомоги, свідомо ставити перед собою ті або інші задачі, цілі, планувати свою діяльність і здійснювати її» [5, с. 581].

Проте, навички аналізу, планування та пошуку інформації також вимагають попереднього навчання. Особливий виклик постає перед викладачами ЗФПО у випадках, коли вище вказані навички майбутні кваліфіковані робітники не здобули при отриманні попередньої освіти. У такому випадку з боку викладачів необхідне впровадження проблемного та особистісно-орієнтованого навчання, що досліджував Гуревич Р. С. [6, с. 232]. Використання проблемного навчання є ефективним для зацікавлення учнів у вивченні предмета, розвитку навичок побудови логічних та причинно-наслідкових зв'язків, критичного мислення. Особисто-орієнтоване навчання впливає на мотивацію учнів, що може збільшитися за рахунок зворотнього зв'язку від викладачів, що полегшується використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Як зазначають Коношевський Л. Л. Та Коношевський О. Л., особливо

успішного результату можливо досягти при виявленні активності з боку об'єкта та суб'єкта освіти [7, с. 139–143].

Важливість впливу викладачів на самостійну роботу учнів наведена також і в законі України «Про фахову передвищу освіту» [8]. В ньому йдеться про необхідність запровадження орієнтованого на здобувачів навчання, що передбачає отримання навичок автономної роботи.

Детально дослідники розкривають питання втрати мотивації до навчання здобувачами освіти, що напряму впливає на якість навчання та ефективність самостійної роботи. Зниження продуктивності самонавчання спостерігалось при переході на дистанційну форму навчання [9, с. 32–34; 10, с. 229–230]. Для українських учнів та викладачів дана проблема загострилася з початком повномасштабного вторгнення російської федерації.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Зважаючи на умови війни, необхідними є:

вивчення впливу воєнного стану у комплексі із дистанційним навчанням на мотивацію учнів та ефективність їх самостійного навчання;

- визначення комплексу заходів, що можуть здійснюватися з боку ЗФПО та викладачів для мотивації учнів до індивідуальної роботи;

- аналіз впливу інформаційних технологій на самостійне навчання учнів ЗФПО, пошук методів їх використання з боку викладача для підвищення мотивації до навчання.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).. Метою даної роботи є аналіз сучасних аспектів організації самостійної роботи учнів ЗФПО під час війни та пошук методів зменшення негативних факторів, що впливають на самостійну роботу учнів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України має негативний вплив на моральний стан усіх громадян України, незалежно від початкового місця проживання, вимушених заходів забезпечення власної безпеки та фінансовий стан. Суттєво постраждала і система освіти, зважаючи на паузу у навчанні на початку повномасштабного вторгнення та регулярне переривання освітнього процесу через вимушені заходи безпеки (улаштування укриттів, необхідність пошуку укриття під час повітряної тривоги). У таких умовах більша частина матеріалу виноситься на самостійне опрацювання учнів, внаслідок чого фактичне індивідуальне навчання займає значно більше часу порівняно з довоєнним [11, с. 401–403; 12, с. 448–449].

Якість отриманої освіти у таких умовах напряму залежить від усвідомлення учнями важливості навчання та їх бажання до пізнання. Але умови воєнного стану також призводять до зниження

рівня мотивації як здобувачів освіти, так і викладачів. Відповідно до Міністерства освіти і науки, станом на 2023 рік, у два рази збільшилася кількість здобувачів освіти що почуваються тривожно порівняно із 2022 та половина від здобувачів освіти відчувають себе більш втомленими. До причин що призводять до зниження мотивації до навчання серед учнів ЗФПО належать:

- Необхідність пошуку додаткового заробітку;
- Невизначеність майбутньої перспективи, можливість втрати безпеки та стабільності;
- Перебування під тиском і наявність стресу на основі постійної загрози військових дій;
- Відчуття відокремлення від міжнародної спільноти, особливо з боку учнів чоловічої статі;
- Процес адаптації до нових умов навчання, проживання;
- Втрата доступу до навчальних ресурсів: вимушене переміщення університетів, знищення навчальних закладів, бібліотек та лабораторій;
- Зміна пріоритетів.

З огляду на те, що зовнішні чинники, що призводять до втрати мотивації учнями, неможливо змінити з боку освітнього закладу, важливо запроваджувати цілий комплекс заходів, що сприятимуть збільшенню рівня зацікавленості учнів до навчання та ефективності самостійної роботи. До таких заходів можуть належати проведення психологічних консультацій та тренінгів, створення осередків для підтримки учнів, забезпечення вільного доступу до освітніх ресурсів, організація науково-практичних конференцій та конкурсів.

Ефективним методом підвищення мотивації учнів до навчання є проведення заходів ознайомлення із майбутніми варіантами працевлаштування. До таких відносяться зустрічі із компаніями-роботодавцями, ярмарки вакансій, проведення тренінгів та лекцій від провідних фірм сфери навчання майбутніх кваліфікованих робітників. Часто на таких заходах учні визначають вектор свого майбутнього навчання, або, навіть, працевлаштовуються. Беручи участь у вищезгаданих заходах, роботодавці розуміють важливість навчання учнів, тому забезпечують гнучкий графік роботи та сприяють успішному завершенню навчання. Нерідко такі заходи призводять до обрання учнями індивідуальної або заочної форми навчання, продуктивність яких є нижчою за очну форму. Для попередження таких ситуацій необхідне співробітництво роботодавців та ЗФПО у питанні мотивації учнів та створенні сприятливих умов для навчання.

Іншою проблемою, що впливає на самостійну роботу учнів ЗФПО, є наявність і поступове збільшення освітніх втрат середньої школи. Сучасні здобувачі освіти не володіють достатнім рівнем знань для початку навчання у коледжах, що призводить до збільшення навантаження під час самостійної роботи. Викладачам часто не вдається пояснювати

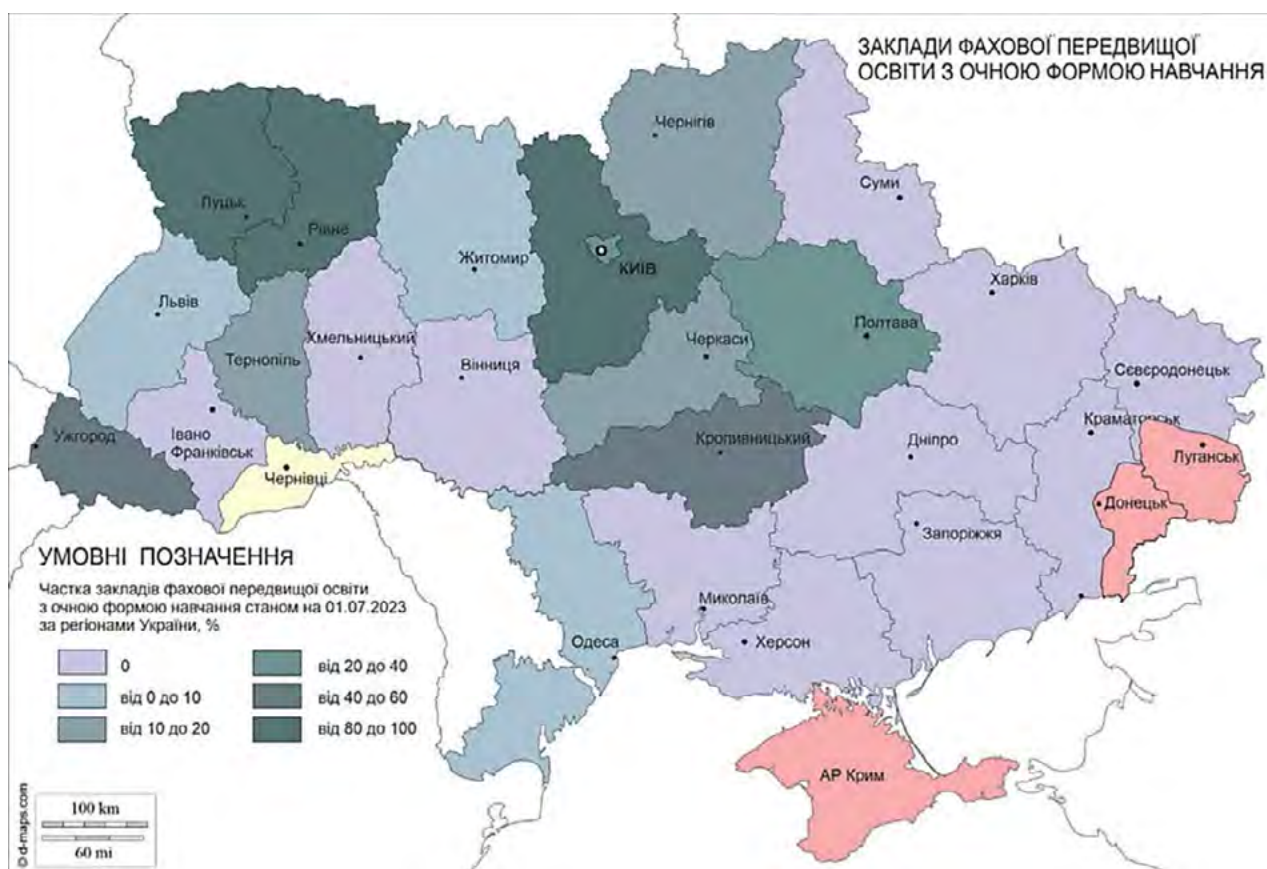

Рис. 1. Розподіл ЗФПО з денною формою навчання по областях України станом на 1 липня 2023 року

шкільний матеріал на заняттях через високий рівень навантаження та недостатню кількість аудиторних занять. В таких випадках рекомендується використання ІКТ технологій. Викладачами наразі практикується проведення додаткових асинхронних занять та онлайн консультацій з метою надання додаткових пояснень, поширення корисних інформаційних джерел серед учнів. Дані методи є ефективними за умови виявлення учнями активності у навчанні. При цьому, накопичувальний ефект освітніх втрат, при недостатній ефективності індивідуального навчання з боку учнів у перші роки навчання, приводить до зростання навантаження у подальшому. Часто даний ефект призводить до неотримання освіти здобувачами. З метою покращення цієї ситуації проводять регулярні тестування та контрольні заходи.

Освітні втрати виникають також як наслідок відсутності очного навчання. Станом на 1 липня 2023 року, за даними Міністерства освіти та науки України, тільки 104 із 635 ЗФПО перейшли повністю на очне навчання. Відсутність даних закладів спостерігається не лише на окупованих територіях, а також у Хмельницькій, Вінницькій та Івано-Франківській областях (рис. 1) [13, с. 35–36].

В онлайн навчанні іноді спостерігається поширення академічної недоброчесності та використання моделей штучного інтелекту. При проведенні

віртуальних занять здебільшого не вимагається умова ввімкнення камери з боку учня, мікрофона. Викладачу важко фіксувати присутність учнів на занятті, спостерігати рівень їх зацікавленості та наявність уваги. Достатньо важко визначити чи здобувач самостійно виконує ту чи іншу роботу, порівняно із очними заняттями. Онлайн навчання також призводить і до відсутності відповідальності у викладачів, адже спостерігається додаткове винесення на самоопрацювання деякої кількості аудиторних занять. Учні отримують набагато менше корисної інформації та навичок під час занять із викладачами, що призводить до нерозуміння матеріалу при індивідуальній роботі, неправильного трактування задач, наявності більшої кількості помилок у виконанні завдань та зниження мотивації до навчання. Тому закладам освіти рекомендовано повністю або частково переходити на аудиторні заняття та контролювати їх відвідуваність учнями.

Особливі труднощі в організації самостійної роботи учнів виникають при наявності таких проблем як відсутність електроенергії, доступу до мережі Інтернет та стільникового зв'язку на робочому місці, що є поширеним через ушкодження об'єктів інфраструктури російською федерацією. У таких ситуаціях викладачі часто йдуть на поступки для учнів, що можуть проявлятися у зміні

дедлайнів здачі роботи, автоматичному зарахуванні заліків та екзаменів шляхом перерахунку балів, зменшенні кількості обов'язкових робіт. З одної сторони, це надає підтримку учням, зменшує стрес. З іншої сторони погіршується якість отриманих знань, з'являються нові освітні втрати. Причиною є недостатньо деталізоване вивчення дисциплін через зменшення їх обсягу, відкладання здобувачем здачі робіт на кінець навчального семестру або року.

Викладачі здатні зменшити стрес учнів від невизначеності та непередбачуваних ситуацій шляхом використання наступних методів:

1. створення вичерпного списку навчально-методичного забезпечення. До нього також варто включати записи занять та/або конспекти з них, для можливості самостійного опрацювання;

2. створення чітких вимог до робіт, критеріїв оцінювання та дедлайнів, їх дотримання. Часто дані аспекти взаємодії учень-викладач описуються у відповідній документації до кожної дисципліни (силабус). Викладач може йти на поступки через непередбачувані ситуації, але загальне скасування певного виду робіт або термінів їх здачі не рекомендовано.;

3. налагодження постійного зв'язку між учнями та викладачем, швидке реагування для вирішення нагальних питань.

Дотримання даних рекомендацій зменшить також кількість викликів, що постають перед викладачами та стимулюватиме до учнів до самостійної роботи. При попередньому викладенні вимог до робіт та дедлайнів, самонавчання учнів може бути розплановане та розтягнутим на увесь семестр або рік. Як наслідок, майбутні кваліфіковані робітники зможуть детально та поступово вивчати необхідні дисципліни.

Висновки та перспективи у цьому напрямку.

Умови дистанційного навчання та обставини війни призвели до часткової втрати мотивації учнями, появи освітніх втрат та одночасного збільшення навантаження на самостійну роботу учнів. Важливу роль у виборі майбутнього шляху розвитку молоді зараз грає фінансова необхідність до пошуку заробітку та невизначеність майбутнього. В даних умовах питання отримання якісної освіти залежить виключно від самодисципліни та внутрішньої свідомості учнів.

ЗФПО та викладачі можуть впливати зі своєї сторони на самонавчання шляхом впровадження заходів, що потенційно знизять рівень стресу учнів. До таких відносяться забезпечення можливості отримання професійної психологічної допомоги, зацікавлення у майбутній професії, побудова чіткого плану вивчення дисциплін. Критично важливим є наявність контакту між учнями та викладачем, який доволі просто забезпечити, використовуючи сучасні технології.

Підвищення ефективності роботи учнів можливе також шляхом повного переходу на формат занять офлайн.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану : наказ Міністерства освіти і науки України від 07 бер. 2022 № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text> (дата звернення: 29.04.2024)

2. Про проведення атестації випускників закладів фахової передвищої, вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 21 бер. 2022 № 265. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-provedennya-atestaciyi-vipusknikivzakladiv-fahovoyi-peredvishoyi-osviti>. (дата звернення: 29.04.2024)

3. Про продовження строку прийому документів від претендентів на участь у конкурсному відборі до складу сектору вищої освіти Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України : наказ Міністерства освіти і науки України від 01.04.2022 № 284. URL: https://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/86200/.85 (дата звернення: 29.04.2024)

4. Довбиш І., Головка О. Вплив процесу євроінтеграції на реалізацію права на освіту в Україні. *Захист соціально вразливих груп: міжнародний та національний виміри* : зб. матеріалів учасн. Всеукр. наук.-практ. конф., 19 жовт. 2023 р. С. 120–124.

5. Організація самостійної роботи студентів в умовах особистісно-орієнтованого навчання / І. А. Шумейко, О. В. Лігоненко, І. О. Чорна та ін. Матеріали Всеукраїнської навч.-наук. конф. з міжнародної участю, присвяченої пам'яті ректора, члена кореспондента НАМН України, професора Л.Я.Ковальчука. Тернопіль, 21–22 травня 2015 р. С. 580–582.

6. Гуревич Р. С., О. Л. Коношевський Самостійна робота майбутніх учителів математики: використання засобів мультимедіа / за ред. проф. Р. С. Гуревича монографія. Вінниця : ТОВ «Планер», 2010. 232 с.

7. Коношевський Л. Л., Коношевський О. Л. Використання ІКТ у навчальному процесі як засобу підвищення доступності та якості освітніх послуг. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. Вип. 48. Київ-Вінниця : ФОР Тарнашинський О. В., 2017. С. 139–143.

8. Про фахову передвищу освіту : Закон України від 06.06.2019 р. № 2745-VIII : станом на 24 берез. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text> (дата звернення: 17.04.2024).

9. Прядко О.В. Сучасний стан самостійної роботи студентів ЗВО в умовах дистанційного навчання. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*. 2023. № 68. С. 32–38.

10. Тамаркіна О. Л. Самостійна робота студентів ЗВО в умовах дистанційного навчання. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* : науковий журнал. Дрогобич : Державний

педагогічний університет імені Івана Франка, 2020. № 34. С. 228–232.

11. Березяк К. М., Накорчевська О.П., Васильєва О.А. Психологічні особливості адаптації студентів до навчання в умовах війни. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 10(15). С. 401–411.

12. Філат Т.В., Сидора М.Ю., Сербіненко Л.М. Особливості навчального процесу в умовах воєнного стану в Україні. *Theoretical aspects of education*

development. *International Science Group*. 2023. С. 448–454. ISBN 979-8-88896-541-2

13. Освіта і наука України в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичний збірник / М-во освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2023/22.08.2023/Inform-analytic.zbirn-Osvita.v.umovah.voyennogo.stanu-vykl.rozv.povoyen.perspekt.22.08.2023.pdf> (дата звернення: 23.04.2024)